

Boel Bøggild-Andersen:

“Den har så m^oanne ywwn ..”

– om eve, omme, blæseorm og pusteorm i jysk

I *Kongens Fald* lader Johannes V. Jensen Thøger Smed fortælle sin søn Mikkel om den farlige jøve i uklare vendinger, som efterlader en stemning af uhygge; her står blandt andet: “Der er aldrig nogen, der har set en Jøve og kan fortælle om den, for en dør ved at se den”.¹ Vi skal trods dette i det følgende se nærmere på det farlige dyr, på dets jyske navne og på den folkelige overtro, som har været forbundet med det.

Den ældste omtale af en *jøve* eller *eve* i Jysk Ordbogs samlinger stammer fra en sønderjysk kilde fra 1651²; her står: “sibilus viperæ, en effve blæs[er] eder og forgifft”. *Vipera*, der egentlig betyder slange eller øgle, er den latinske betegnelse for en hugorm, mens *sibilus* (egentlig: hvislen, hvæsen) er et andet navn for basilisken, et slangelignende fabeldyr, som man mente var i stand til at forgifte sine omgivelser ikke blot ved berøring, men ved sin ånde. Basiliskens blik var dødbringende.

En kilde fra Års herred i Viborg stift³ fra sidste halvdel af 1600-tallet omtaler en giftig orm, som her kaldes *jæver*. Der findes to slags, den ene lådden og brunagtig med et stort hoved som det tykke af en tommelfinger, 2 ører og en bred mund; den blæser gift fra sig i juni og især i juli, og det lem, som giften rammer, bliver fyldt af huller og rådner bort under store smerter, hvis det ikke behandles med medicin straks. Den anden slags *jæver* er grøn med et smalt hoved, mange øjne og smal mund; den blæser gift på mennesker, altid med vinden, og derfor må den angribes mod vinden. Begge typer findes i lyng og kravler op, fx på et gærde, når de vil blæse gift.

At denne kilde anvender ordet “orm” om disse dyr, indebærer ikke nødvendigvis, at der er tale om en orm i zoologisk forstand; ordet orm

brugtes tidligere også om maddiker og insektlarver (jf. kålorm etc.), idet ordet larve først blev indført af Linné i 1700-tallet. Den beskrevne “orm” synes her at være af beskeden størrelse.

Også i Erich Pontoppidans: *Den Danske Atlas* fra 1763-81⁴ omtales en orm på lyngheden, kaldet *jefver*, som puster gift fra sig med vinden, så det lem, som bliver ramt heraf, straks falder af, hvis det ikke bliver kureret. Beskrivelsen viser i øvrigt klare overensstemmelser med beskrivelsen fra Års herred; måske er Pontoppidans kilde, Matthias Willumsen, “en præst i Jylland”, identisk med den præst i Års herred, som indsendte ovennævnte indberetning; i hvert fald blev en Mathias Willumsen i 1662 præst i Års herred og var præst her på det tidspunkt, da indberetningerne om Viborg stift må være indsamlede.

Nogle år senere, i 1802, fortæller L.H. Bing⁵ om en giftig orm på lymarken på Læsø; den er meget tyk og i stand til at strække sig ud til 1/3 alen (ca. 20 cm). Den kaldes *Ame* eller *Åme* og er brun og gul med sorte pletter.

Hvad er det mon for farligt kryb, der her kan være tale om? Det har Caspar Schade en teori om; han samler i 1811⁶ disse beretninger under ét ved at foreslå, at dyrene “jefver” og “åme” er det samme dyr, som på Mors kaldes en *blæseorm*, og hvorom der fortælles lige så frygtelige ting. Han beretter videre, at der er flere forskellige typer også af blæseormen; de værste har mange øjne på siderne og er omtrent på størrelse med en lillefinger. Disse dyr skal ifølge folketroen være i stand til at blæse gennem syv kirkemure, men ikke igennem en bindehose. De kan dog kun blæse gift hvert syvende år.

I virkeligheden, fastslår Schade, drejer det sig om store sommerfuglelarver, som af folketroen tillægges stor giftighed og overnaturlige evner.

Jens Kamp tager Schades forslag op, da han i 1877 skriver i *Danske Folkeminder* (s. 218) om den farlige orm med navnene omme, eve eller blæseorm.⁷ Ligesom Schade opfatter han disse navne som betegnelser for forskellige store sommerfuglelarver og nævner pilelarven (fig. 1) som den larve, der især har givet anledning til de forskellige forestillinger om sommerfuglelarvers giftighed.

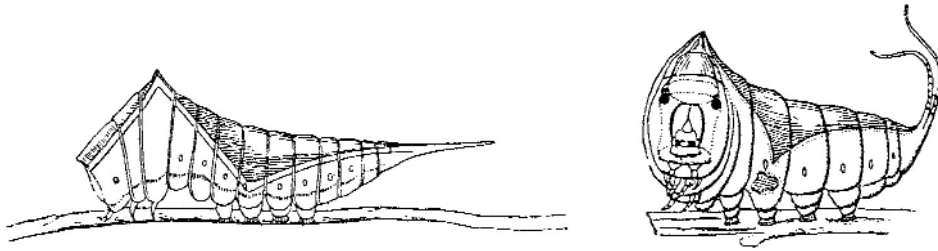

Fig. 1. Pilelarven (*Cerura vinula*); på den første tegning uforstyrret, på den anden i advarselstilling.

1. Even

Folkemindesamleren Ewald Tang Kristensen har indsamlet en række beretninger om dette farlige dyr, som vi i det følgende skal se nærmere på.⁸ I hans optegnelser har even desuden de jyske navne *øve* og *jøve*.

Fra Ørum sogn mellem Randers og Viborg refererer Tang Kristensen: “Jöwwer er nogle bitte spøgelser, der har hoved i begge ender. Ja, det har de nu ikke, men enderne ligner hinanden meget. De kan hvæse lidt af arrigskab, og så kan de blæse edder fra dem ni kokketrin. Den edder, der kommer blæsende, er den værste.” Blæser even på mennesker, er der ingen redning; i bedste fald bliver offeret krøbling for livstid. Der berettes også om evens evne til at bide, hvilket var ligeså farligt. “Et ævebid det svinder et menneske efter”. Et hoved, som blev bidt, blev sort og styrtede med det samme. Even kan bide i en hule, så det kan høres. Også udenfor det jyske område kendes even; fra Nordfyn fortælles om køer og heste, der blev eveblæst og blev ophovnede i hove-derne. De kunne dog helbredes med honning.

Fra Brandstrup⁹ refererer Tang Kristensen, at even, blot man ser på den, udspyer noget, som man dør af. Sådan gik det en karl, som sagde, at han ikke var bange for at se på den. En pige, som den spyttede gift på benet af, bandt sit hosebånd fast oven over det ramte sted og reddede livet.

Af udseende beskrives even som lille, af en tommelfingers længde¹⁰, men herudover varierer beskrivelserne meget; den sammenlignes med en snegl eller en øgle, og farverne varierer mellem brun, hvid og grå. I *Skattegraveren*¹¹ beskrives even dels som fingertyk, brunlig og fløjlsagtig med fire øjne, dels som grøn eller grå. Det fortælles fra Tamdrup sogn ved Horsens, at navnet eve brugtes om ligustersværmerens larve (se fig.2), men også andre larvearter blev omtalt med dette navn.¹²

I *Bogen om Himmerland*¹³ fortælles derimod om et frygteligt uhyre som en drage eller en lindorm, en kæmpestor øgle med hoved og øjne i begge ender, som kan blæse edder og forgiftet luft på folk. Der findes dog også i Himmerland ganske små "jøver" på en fingers længde, som kan blæse sygdom på folk.

Fra Tåning sogn ved Skanderborg fortæller R.P. Randløv om even, at den kan bide i lebladet, så det kan klinge. Hvis man lader sit vand på en eve, kan den springe op og bide, så det skal man være meget forsigtig med.

Også H.P. Hansen har optegnet beretninger om dette dyr, som ikke lader de tidligere nævnte noget efter¹⁴, man kunne blive *øveblæst* eller *øvebidt*; det blev Kræ Wøwer i Sundby, da han en dag kørte tørv hjem; han fik en dårlig fod og haltede siden.

Her synes altså virkelig at være tale om et giftigt og farligt dyr; og det viste sig da også, at det ikke var glemt, da vi 1957 spurgte Jysk Ordbogs meddelere, hvad man kaldte store, lådne larver, og om man kendte til overtro forbundet med disse larver. Det viste sig, at betegnelsen *eve* med varianterne *jøve*, *jever* og *øve* stadig kendtes over det meste af Jylland, Vendsyssel dog undtaget. Dyret beskrives oftest som grønt, eventuelt med et horn i den ene ende; i enkelte tilfælde nævnes ligustersværme-rens larve. Man havde hørt ældre folk fortælle, at dette dyr kunne bide, spytte gift eller "blæse" på én.

Fig. 2. Larven af ligustersværmer (Sphinx ligustri).

Fra Himmerland fortælles således: "Når man kommer så nær til den, at den kan blæse på én, siges der, at det sted, den blæser på, bliver vissent og kommer ikke til at fungere og kan ikke helbredes. Jeg har hørt fortælle om en kone, som stod i yderdøren og blev jøvblæst i hendes ene fod af en jøv, der kravlede lige udenfor. Foden kunne hun så ikke bruge mere". Fra Skiveegnen (Højslev) meddeles: "Vi børn troede, at hvis den stak os, så døde vi". Andre fortæller, at de som børn blev advaret mod at træde på den på grund af dens giftighed. Fra egnen syd for Randers for-

tælles: “Hvis man blev stukket af en æve, var man sikker på blodforgiftning.” Også fra det øvrige Østjylland og fra Vestjylland kendes troen på, at evebid aldrig kom sig; fra Sønderjylland fortæller en enkelt kilde (fra Burkal) om evens giftighed.

Vi ser altså, at både navnet eve (med variantformer) som betegnelse for en larve og de folkelige forestillinger omkring disse dyrs giftighed endnu huskes helt op til vore dage. Hvor stammer ordet eve med de jyske former øve, jøve og jever fra? Ifølge Ordbog over det Danske Sprog er ordets oprindelse usikker; måske er det beslægtet med det oldnordiske “æfr”, som betyder hidsig, heftig¹⁵, og i så fald også med det oldhøjtyske “eibar, eivar”, som betyder skarp, bitter, samt med det danske ord “iver”.

En anden teori¹⁶ går ud på, at ordet er i slægt med middelengelsk “evet” eller “nevet”, som er betegnelsen for en salamander (nyengelsk newt).¹⁷

2. Ommen

En af de andre nævnte betegnelser for giftige larver er ordet *omme* (åme, ame). Ordet kendes i samme betydning fra svensk og norsk og har været sat i forbindelse med oldislandsk “ámusótt”, hudsygdommen rosen, som man søgte at kurere med en “ámumaðkr” en regnorm. Beslægtede ord er desuden nedertysk “amel”, “emel”, larve, bladlus og oldengelsk “emel”, “ymel”, kålorm. I norsk bruges ordet “åmesjuka” om en byldesygdom, forvoldt af en “åme”, en larve. I jysk og fynsk bruges ordet “omme” også om hævelse eller betændelse i en kos yver umiddelbart efter kælvningen. A. Espegaard skriver i *Vendsysselsk Ordbog* III s. 88, at får kunne blive opsvulmede i hovedet, hvis de blev bidt af en omme, og Lavst Røjkjær oplyser (i DFS 1922/70), at man også, når børn fik slemme sår på hænder og fødder, sagde, at de var blevet *ommeblæst*. En lignende betegnelse (åmmblest) kendes fra skånsk brugt om hævelser i huden eller omkring øjnene.

Ordet omme nævnes af Simon Paulli i *Flora Danica* 1648 og bruges af Peder Syv om “en tyk orm, som nept (næppe) kand vralte af sted” (*Almindelige Danske Ordsproge* I (1682-88) s. 305). Ewald Tang Kristensen har om ommen indsamlet oplysninger, som ligner de beretninger vi har set refereret om even.¹⁸ Fra Øster-Brønderslev fortælles det, at ommer avles i jorden og kan blæse gift en alen fra sig.

Fortællerens egen hånd har været “ommeblæst”. I Børglum herreds vestlige sogne regnes ommen for “det mest giftige dyr, vi har her til lands.” “Den spytter skarn (gift) på folk”, berettes det fra Hellum sogn, hvor ommen beskrives som gul på siderne og mere mørk på ryggen, med øjne hen ad siderne og ens i begge ender. Fra samme lokalitet fortæller A.C. Grøn, at “den har så mænne ywwn, så mænne ywwn”.¹⁹ Når den spytter skarn på folk, bliver der lige så mange huller på det ramte sted, som der er øjne på dyret.

Fra Ajstrup syd for Brønderslev beretter C.M.C. Kvolsgaard, at ommen blæser forgift ni tommer. I A. Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* III s. 87 fortælleres om en karl i bare ben, der blev “blæst” af en omme, så han fik en lille sort plet på sin stortå, som herfra bredte sig til hele kroppen og blev hans død. Betegnelsen *ommeslået* skal kunne bruges på samme måde som ommeblæst. En ægte omme skal have ni øjne på hver side, fortælles det videre; der henvises iøvrigt til ligustersværmerens larve som den larve, der sammen med andre larvearter har dannet udgangspunkt for disse forestillinger. En anden kilde fra Hune ved Blokhus har betegnelsen en *ommepuster* (åmpuster) som navn for ligustersværmerens larve.

Også i 1957 kunne vendelboer og læsøboere blandt Jysk Ordbogs meddelere berette om dette dyr; en meddeler blev som barn advaret af sin mor mod at røre ved ommen, der så ville blæse gift; en anden fortæller, at hendes mor som barn blev advaret mod en stor, lådden orm af dette navn, da hun kunne blive forgiftet af den, svulme op og dø. Andre beskriver ommen som grøn med øjne på ryggen; på Læsø beskrives “amen” som en stor, grøn larve med røde prikker, og de ældre sagde, at den var giftig. Ordet omme bruges altså stadig i Vendsyssel og på Læsø som betegnelse for store sommerfuglelarver, og troen på larvernes giftighed huskes også her op til vore dage. Ved brugen af ordet omme viser Vendsyssel og Læsø en klar forbindelse med Norge og Sydsverige.

3. Blæseormen

Den tredje betegnelse, som her har været omtalt i forbindelse med troen på giftige larver i Jylland, er *blæseorm*. Navnet er vel opstået ud fra forestillingen om dyrets evne til at “blæse” gift; det kendes desuden på Fyn og i Skåne.

Schade omtalte som nævnt ovenfor, at ordet blev brugt på Mors om et dyr med samme frygtindgydende egenskaber som de førnævnte. Det anvendes herudover fortrinsvis i Midtøstjylland

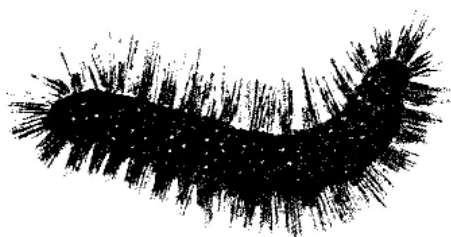

Fig. 3.
Larven af bjørnespinder (*Arctia caja*).

(se kort s. 22); men beretningerne om blæseormens farlige egenskaber er mere sparsomme. Det er især bjørnespinderens larve (fig. 3), der bærer dette navn; når man af vanvare rører ved den, skal man sige “pøj for skarn”, for at afværge ulykker, berettes det fra Gosmer.

Endnu i 1957 huskes denne skik ifølge en enkelt meddeler fra Randlev sogn i Hads herred; men herudover synes kun navnet på larven overlevet til nutiden.

4. Pusormen eller Pusteormen

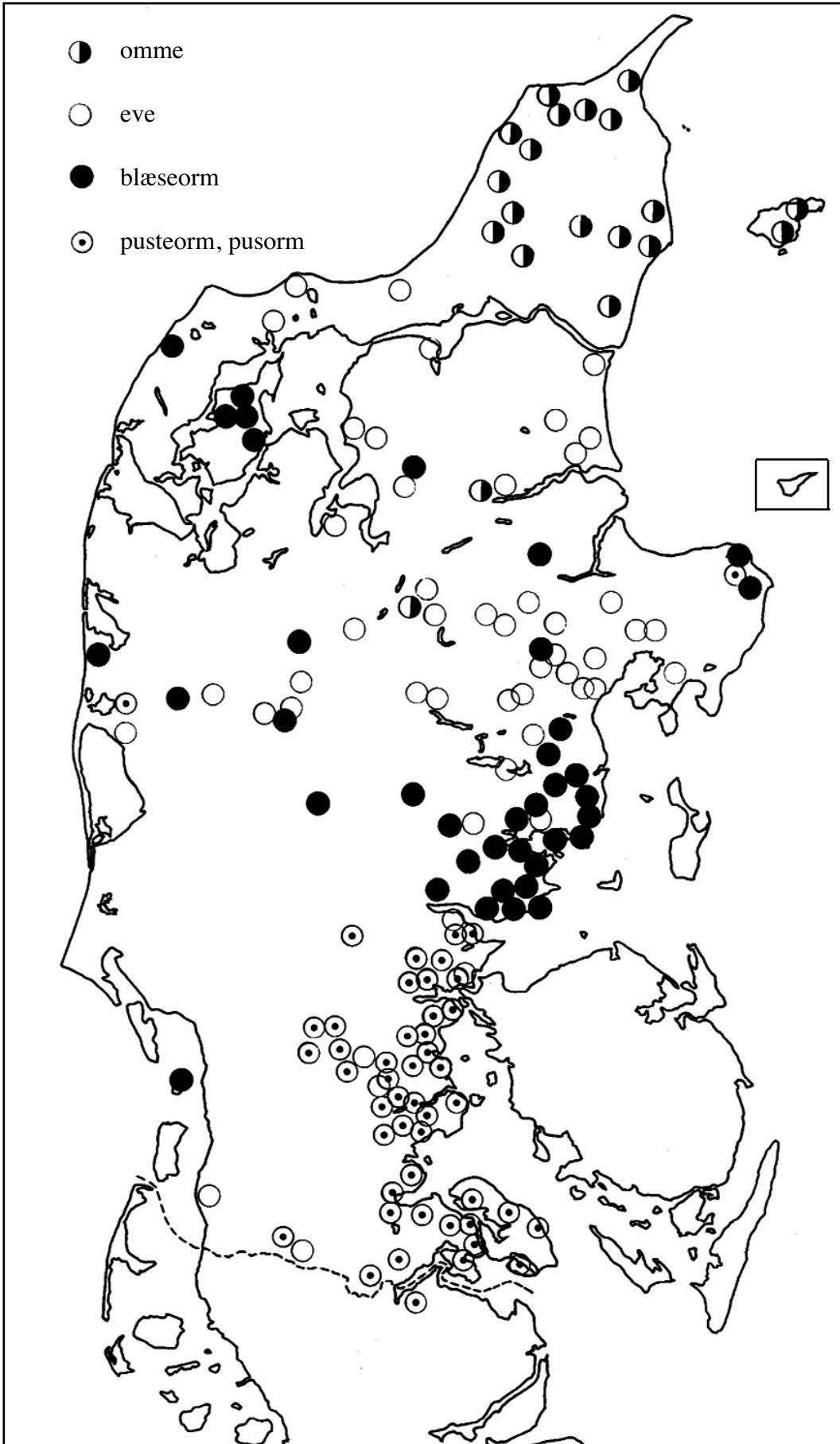
Umiddelbart syd for det område, hvor ordet blæseorm kendes, langs østkysten ned mod grænsen (se kort s. 22) opgives navnet *pusorm* eller *pusteorm* som navn for lådne sommerfuglelarver. En meddeler fra Fjellstrup i Sønderjylland fortæller om pusormen: “De var giftige og kunne spytte gift i øjnene på betragteren, når man tog dem op”. Fra Mandø meddeles, at man skulle kunne få udslæt af en mast larve.

Formerne *pusorm* og *pusteorm* er antagelig paralleldannelser til ordet blæseorm og nok beslægtet med det nørrejyske “pusen”, ophovnet, opsvulmet.²⁰ Dette får i øvrigt stå hen; vi skal her nøjes med at konstatere, at det også i dette tilfælde er navnene, der kendes bedst; kun få kan fortælle om dyrets farlighed.

Sammenfatning

Vi har set, at ordene *omme* og *eve* med sideformer er blevet anvendt fra 1600-tallets midte; ordene kendes sammen med *blæseorm* og *pusorm* (*pusteorm*) endnu op til vor tid i Jylland som betegnelse for forskellige store sommerfuglelarver; deres udbredelse fremgår af kortet side 22.

Forestillingen om larvers giftighed og deres evne til at påføre mennesker og dyr sygdomme er ikke begrænset til det nordiske område, men genfindes i store dele af Europa. Hvis vi ser nærmere på de larvearter, som især har været nævnt i beretningerne fra Jylland, nemlig pilelarven²¹ (fig. 1),

ligustersværmerens larve (fig. 2) og bjørnespinderens larve (fig. 3), viser de sig alle fra naturens side at være udstyret med et aparte og iøjenfaldende udseende. Pilelarven har til beskyttelse mod angreb en særlig afskrækkende advarselsstilling, og ligustersværmerlarven har et horn på bagkroppen, kombineret med stærke advarselsfarver og øjenlignende pletter. Bjørnespinderlarven er beskyttet af en kraftig behåring.

Disse afskrækkende kendetegn kombineret med larvernes ret anselige størrelse har utvivlsomt givet fantasien næring og bidraget til forestillingen om disse dyrs farlige egenskaber.

Såvidt de frygtindgydende larver; Johannes V. Jensens “jøve” derimod må vi give op over for; den synes at være af en anden art, mere i slægt med det gamle fabeldyr basilisken og det frygtelige uhyre, som omtales i *Bogen om Himmerland* (se ovenfor). Johannes V. Jensen skriver selv om “jøven”: “I Almindelighed mente man dermed det rædselsfulde Væsen, man ikke saa; at bestemme Jöven er derfor allerede at berøve den noget af dens Væsen”.²²

¹ Johannes V. Jensen: *Foraarets Død* (1900) s. 96.

² Peder J. Wandal: *Catalogus CCC Vocabulorum Danicorum*, A2v. Peder Wandal var født i Magstrup i 1602 og blev præst i Haderslev, hvor han døde i 1659.

³ *Fra Viborg Amt* (1943) s. 147, hvor et “Naturalie af Viborg Stigt” gengives; artiklens forfatter, Kr. Pedersen, antager, at de refererede præsteindberetninger er samlede i 1686. Teksten er en del af en beskrivelse af Års Herred.

⁴ Bind I s. 658.

⁵ *Beskrivelse over Øen Lessøe* s. 141.

⁶ C. Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) s. 199 samt *Bidrag til et jysk Idiotikon* (1807) s. 35.

⁷ Se i øvrigt Bengt Holbek og Iørn Piø: *Fabeldyr og Sagnfolk* (1979) s. 295 ff.

⁸ Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn II* (1893) s. 223.

⁹ Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder IV* (1880) s. 63.

¹⁰ Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder VIII* (1886) s. 64.

¹¹ *Skattegraveren II* (1884) s. 143 og nr. 3 s. 79.

¹² *Skattegraveren V* (1886) s. 96.

¹³ *Bogen om Himmerland* (red. R. Huhle) (1958) s. 384.

¹⁴ H.P. Hansen: *De gamle fortalte II* (1941) s. 17 og *Hyrdeliv på Heden* (1941) s. 38.

¹⁵ Jf. jysk jøvver (jævver); dette ord har imidlertid, i modsætning til eve, overalt i jysk bevaret forlydene jø- (jæ-).

¹⁶ Se Hjalmar Falk og I. Reichborn-Kjennerud i *Maal og Minne* (1923) s. 86 ff.

¹⁷ Evald Tang Kristensen refererer fra Frederiks sogn oplysningen: “Æverne de går i vand” i *Danske Sagn II* (1893) s. 223. Fra Sjelle foreligger en oplysning, ifølge hvilken ever var små padder af forskellig størrelse, som levede i vandfyldte grøfter i engen (IDD. Top.saml. MS. 472lv). Endelig har Johannes V. Jensen i brev til Aug.F. Schmidt meddelt følgende: “Navnet Jöve har jeg aldrig hørt knyttet til Larver, derimod til den lille Salamanderart”. (Aug. F. Schmidt: *Memoirer og Breve* (1960) s. 26).

¹⁸ Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn* II (1893) s. 224 og *Danske Sagn Ny Række* II (1928) s. 143.

¹⁹ DFS. 1922/64 s. 410.

²⁰ Jf. også norsk pus: vable og nedertysk pussel: blære samt svensk pustel-orm: pustuløs hudsygdom hos dyr; en kilde opgiver sideformen "pusselworm" fra egnen syd for Åbenrå.

²¹ Ordet bruges også om larven af pileborenen, *Cossus ligniperda*.

²² August F. Schmidt: *Memoirer og Breve* (1960) s. 26.

Fra Jysk Ordbogs trykmanuskript

bakkelse s. (*l/t* K 4.8:) *bakæls/ba"kæls* (K 1.4). - genus: fk. alm.; f. Samsø, Vends; n. spor. i Him og MØJy. - pl.: -er (K 6.2) [*<* mnty. backels] **1**) = finere bagværk. **1.1**) = vaffel (bagt i vaffeljern el. →bakkelse-jern) [især Vends, Thy og Hards] *så .. bager wi jo .. bak'elser å guurå'er* (= goderåd) *i ja'r* (= jern): AarbThisted.1968.63. **1.2**) = klejne [især Thy (jf. *skade·bakkelse*) og SøJy; spor. i MØJy] (ved julegilderne) *fik man Kaffe med Søsterkage og Bakkelser (Klejner)*.

Gejlager.NHF.118. **1.3**) = hvedebrød, søsterkage [især Him, Ommers, Djurs og MØJy] *Undertiden blev Kringlen omformet til en stor firkantet Kage, der fyldte en stor Jernplade. Vi kaldte den da "Bakkelse" eller "Søsterkage"*. MØJy. || hertil: **bakkelse·brød**. *F. **2**) (overf.) = lussing. *Vends (F).

bakkelse·hjort s. = goderådjern med afbildning af hjort på indersiden (jf. HPHansen.BB. ill. nr.66). *Af malm var.. 1 bakkelse-hjort* (1741).

*Kaae.Lem.133.

bakkelse·jern s. [1651: *Bachels Jeren* (HPHansen.BB.169); Vends, Thy, spor. i Midtjy] = vaffeljern anvendt til bagning af vafler (og mul. spor. goderåd).

bakkelse·kage s. [Thy] = hvedebrød, søsterkage, bagt i bradepande og leveret i denne som barselgave. AarbThisted.1960.310.

bakkelse·pande s. = vaffeljern. *RærSg (Thy).

bakkelure v. [vel spøg. *<* *bakkelarres*; spredt afhj. i Thy, spor. på Mors og i Him] = narre el. snyde, fx. i handel og kortspil. || (spec.) = opdage en andens rævestreger. *ENiels.OT.203.